

STM 1937

En ny källa till 1600-talets korallhistoria

Av J. H. Åberg

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

EN NY KÄLLA TILL 1600-TALETS KORAL- HISTORIA

AV J. H. ÅBERG (Uppsala)

När det gäller kännedomen om den svenska protestantiska kyrkovan under 1600-talet, dess art och stil, dess utförande och framför allt beroende av utländska förebilder, så kan man först konstatera det faktum, att de handskriftliga källorna spela en mycket betydelsefull roll, icke minst på grund av sin rikedom på melodier i jämförelse med de tryckta samlingarna — dock med undantag för 1697 års koralpsalmbok. Framför allt gäller detta sådana ytterst viktiga handskrifter som Mönsteråshandskriften (1646), den s. k. Kalmar Folio I (1640-talet), Rappehandskriften (1675) och slutligen Ridderholmshandskriften (1694). Innehållet i dessa manuskript ger en bild av det svenska kyrkovisbeståndet och dess utveckling under senare delen av 1600-talet, och det utgör en nödvändig bakgrund för en rätt förståelse av innebörden i det verk, som blev slutstenen i 1600-talets koralarbete och utveckling av Svenska Kyrkans församlingssång: Koralpsalmboken av år 1697. De nämnda manuskripten voro väl i allmänhet skrivna av och för de tjänstgörande kantorerna och tjänade dem som rättesnöre vid upptagandet och ledandet av församlingens sång. De innehålla oftast blott första strofen av varje psalm. Som Erich Burger framhåller¹ får melodimaterialet i handskrifterna delvis en annan karaktär än i de tryckta samlingarna: det blir ett friare förhållande till de ursprungliga källorna, ofta en på lokala traditioner vilande sammanblandning och samman- skrivning av skilda grundkällor.

Denna rad av handskrivna 1600-talssångböcker har nyligen fått ett synnerligen betydelsefullt tillskott, då för några år sedan en handskrift upptäcktes, som av allt att döma är den mest innehållsrika och intressanta av alla liknande böcker från denna tid. Den

¹ Deutsche Kirchenmelodien in Schweden (Kyrkohist. Årsskrift 1932, Uppsala 1933, s. 233.)

drogs fram i dagen i samband med en visitationsinventering av Roslagskulla kyrka i södra Roslagen år 1931, och upptäckaren var v. pastorn i Riala och Roslagskulla pastorat, Gils Olsson Nordberg. Denne ägnade boken en flyktig preliminär undersökning, vars resultat han publicerade i en kort uppsats i Kyrkohistorisk Årsskrift¹, vilken uppsats vi inom kort återkomma till i samband med frågan om handskriftens datering. Vid visitationen uppmanades församlingen av visitator, dåv. professor Tor Andræ, att insända boken till någon fackman i och för undersökning. Så skedde också, och den deponerades hos doc. C. A. Moberg i Uppsala, där den nu kommit att behandlas av förf. i samband med 1600-talets övriga koral- och sångböcker. Den jämförande undersökningen av denna handskrift och dess förhållande till övriga svenska 1600-talsmanuskript är visserligen ännu ingalunda slutförd, men även en preliminär beskrivning av en värdefull källa saknar ej sin betydelse, om än förf. i viss mån måste reservera sig för eventuella ändringar, som kunna föranledas av sådana fakta, som under undersökningens fortsatta gång möjligen kunna komma i dagen. Efter denna reservation övergå vi till en närmare redogörelse för manuskriptet.

»Roslagskullahandskriften», som vi ju kunna kalla den efter sin upptäckts- och hemort, är en bok i kvartofomat. Den har troligen en gång varit inbunden i ett pergament- eller skinnband, men av detta återstår endast en skadad bakpärm och en defekt frampärm utan spår av någon titel. Den enda anteckning som kan upptäckas på pärmarna, består av namnet Petrus, som med ytterst svag, av tid och nötning nästan helt utplånad stil står skrivet på ett par ställen på frampärmens innersida, ena gången följt av ett nu oläsligt ord, som möjligen kan ha varit ett efternamn. Vi skola nedan återkomma till denna detalj i samband med dateringen. Tyvärr är även själva boken defekt, i det att sidorna 1—8, 13—14 samt en sida av innehållsförteckningen saknas, förutom eventuella titelblad. I fullständigt skick har skriften bestått av 121 sidor utom titelblad och innehållsförteckning. Papperet är av en tämligen tjock och lös kvalitet. Boken verkar att ha varit ganska flitigt använd, dock kan den icke kallas direkt sliten. Att pärmarna blivit så illa åtgångna beror väl på att den råkat ut för någon olyckshändelse i kyrkans arkiv.

På varje sida rymmas i regel 7—8 notsystem med underlagd text. Själva skriften är redig och erbjuder inga svårigheter att läsa, till skillnad från t. ex. Ridderholmshandskriftens piktur, och detta gäller både not- och bokstavsskriften. Begynnelsebokstaven i varje

¹ Årg. 31, s. 147 ff.

psalmtext, efter vanligheten placerad längst ut till vänster på varje notsystem, är särskilt omsorgsfullt utformad. Över huvud verkar det, som om handskriften vore gjord med möda och samvetsgrannhet.

Kommer så frågan om dateringen. Som nämnts förekommer intet titelblad, där väl ett eventuellt årtal närmast skulle ha varit att söka, och en antydan om tidpunkten för skriftens färdigställande finnes icke heller utskriven på något annat ställe. Man måste således gripa till andra metoder för att bestämma åldern. Först ha vi då att gå till inventarieförteckningar från Roslagskulla kyrka, vilka för åren 1675—1856 finnas förvarade på Landsarkivet i Uppsala. I den tidigaste förteckningen möta vi uppgiften »1 st. Sångbook». Nästa inventarieförteckning (1733) har anteckningen »1 st. Tryckt Sångbook / 1 st. Skrefwen Dito». Sedan följas dessa två åt i förteckningarna under dessa rubriker ända fram till år 1891, där de begåvats med numren 44 a och 44 b. Nu är den tryckta boken (nr 44 a) en Liber Cantus (Eskil Matzon, Uppsala 1620). Frågan är då, vilken av dessa två sångböcker som åsyftas i den första inventarieförteckningen för år 1675: är det den tryckta (Liber Cantus) eller den skrivna? Med säkerhet den tryckta. Härför talar ju i första hand dess tidiga tillkomst, som gör det osannolikt att den skulle ha kommit till kyrkan så sent som *efter* 1675. Men å andra sidan bestyrker innehållet i handskriften den slutsatsen, att denna källa måste ha tillkommit senare än 1675. Bl. a. förekomma här två sånger från Columbus-Dübens Odae Sveticae, nämligen »Affton-Sång» och »Stämmer upp i Sångarinner». Då Odae Sveticae trycktes år 1674, verkar det osannolikt att dessa två sånger redan samma år skulle ha funnit inträde i en sångsamling för kyrkligt bruk. Ett sådant införlivande måste väl ha föregåtts av en tids »insjungning» i menighetens medvetande. Det torde därför få anses som sannolikt, att handskriften *tillkommit efter år 1675*.

Å andra sidan är det otroligt att en så diger skrift skulle ha sett dagens ljus *efter* utgivandet av den stora koralpsalmboken år 1697. Följaktligen kunna vi på goda grunder begränsa skriftens tillkomsttid till åren 1675—1697. Med absolut säkerhet kan intet exaktare datum angivas. I sångbokens melodiska material ingår emellertid Litanian, och i denna förekomma några intressanta detaljer, som skulle kunna föra oss till en närmare datering. Bokens upptäckare, pastor Nordberg, har också observerat dessa i sin ovan nämnda uppsats i Kyrkohist. Årsskr. Hans reflexioner i anledning härav förtjäna att citeras. Han skriver:

En sida ur Roslagskulla-hs., som erbjuder ett exempel på en tenor-stämmas användning såsom alternativmelodi.

»1693 gjordes några ändringar i litanians text, vilka naturligtvis också återfinnas i 1697 års koralbok. Men sångboken har den äldre formuleringen. Så t. ex. »Att tu allom siukom wärdigas hälso och helbräda gifwa», ej efter 1693 »trösta, uppehålla och hielpa». Emellertid är nog inte sångboken alldeles obekant med 1693 års förändringar. Då flyttades nämligen bönen om förbarmande över alla människor till slutet av litanian, och den omflyttningen är också gjord i sångboken, men genom missförstånd ha också de två tidigare på denna bön följande böner om fienderna och frukten på jorden flyttats med, varvid själva meningen med omflyttningen blivit förfuskad. Är det förhastat att antaga, att sångbokens version av litanian kommit till strax efter 1693, när det blivit bekant, att en omflyttning skulle ske, men innan man hunnit skaffa ett exemplar av den nya texten och därför missförstod ändringen?»

Så långt pastor Nordberg. Det synes som om detta försök att närmare precisera handskriftens ålder vore värt allt beaktande, och såvida icke vid en grundlig undersökning av det melodiska materialet skulle framkomma skäl som absolut motsäga detta antagande, är det tydligt att året 1693 får anses vara det noggrannaste datum som kan sättas på Roslagskullahandskriften.

Lika litet som man med absolut visshet kan säga något om tillkomståret, lika litet kan man med bestämdhet avgöra, vem som skrivit boken. Vissa fakta göra dock, att misstankarna härvidlag kunna inriktas mot ett alldeles bestämt håll, även om man naturligtvis icke kan komma längre än till ett sannolikt antagande. Som ovan nämndes i samband med beskrivningen av bokens yttre skick förekommer namnet Petrus skrivet två gånger med ytterst svag bläckschrift på insidan av främre pärmen, ena gången i samband med ett oläsligt ord, som kan ha varit ett efternamn. Nu är det så, att den första inventarieförteckningen för Roslagskulla kyrka (för år 1675) är undertecknad — förutom av pastor i huvudkyrkan Riala, Andreas Petri Rialensis, — av tvenne vittnen eller gode män, av vilka den ene bär namnet Petrus Kolstadius. Av det latiniserade namnet att döma bör denne Kolstadius antingen själv ha legat vid universitetet eller åtminstone vara son till en »studerad karl». I Uppsala Ärkestifts Herdaminne nämnes en viss Anders (Andreas) Kohlstadius, som var pastor i Hagby i Uppland och dog 1680 c:a 80 år gammal. Denne Andreas Kohlstadius hade en son vid namn Pehr (Petrus) som blev bokhållare men vilkens levnadsöden i övrigt äro okända. Det kunde ha varit av intresse att veta, var han fått sin verksamhet som bokhållare förlagd. Namnet Kohlstadius har icke varit något vanligt namn, och detta talar för sannolikheten att det här kan röra sig om samma person som undertecknat inventarie-

förteckningen av år 1675. Åldern stämmer ju också ganska bra överens. Men framför allt intresserar det förhållandet att Roslagskulla kyrka ligger alldeles i grannskapet av Östanå stora fideikommiss. Detta gör det frestande att antaga, att Petrus Kolstadius blev bokhållare just på Östanå gård. Dessutom skulle samma hand som skrivit under inventarieförteckningen, mycket väl kunna ha skrivit sångboken, ty stilarna äro påfallande lika. Som prästson bör också Petrus Kolstadius ha haft god kunskap om kyrkans sång, och det är ingalunda otroligt att han fått tjänstgöra som försångare eller kantor i kyrkan om söndagarna. Allt detta kan ju endast bli hypoteser, såvida man icke skulle kunna få tag på eventuellt bevarade räkenskapsböcker eller personalförteckningar från Östanå. Vi kunna alltså endast säga, att bokhållaren Petrus Kolstadius möjligen är upphovsman till sångboken från Roslagskulla kyrka.

Ovan antyddes att Roslagskullahandskriften i fråga om antalet melodier obetingat kan sättas i främsta rummet bland alla svenska sångsamlingar från 1600-talet, inklusive 1697 års koralpsalmbok. Den innehåller nämligen 269 olika sångmelodier förutom växelsången »Helig är Herren Gud», litanian samt tre cantica (Mariae, Zachariae och Simeons lovsånger) och har antagligen i sitt fullständiga skick upptagit sammanlagt 281 melodier. Som jämförelse meddelas här antalet melodier i de viktigaste övriga samlingarna från 1600-talet:

Koralpsalmboken 1697.....	254 melodier
Riddarholmshandskr. (1694).....	150 »
Rappehandskr. (1675).....	110 »
Mönsterås (1646).....	över 150 »
Kalmar I (1640-t.).....	» 90 »

Som man kunde vänta av en sångsamling från denna tid är huvudparten av melodierna av tyskt ursprung, och de noggranna siffrorna över melodiernas härkomst framgå av följande uppställning:

169 mel.	från tyska källor (här inräknas även några gregorianska hymner eller från sådana hymner uppenbarligen härstammande sånger)
67 »	av okänt (svenskt eller danskt) ursprung
11 »	från Thomissøn: Den danske Psalmebog (København 1569)
9 »	av franskt-reformert ursprung (Bourgeoys 1547 o. Crespin 1551)
1 »	av nederländskt-reformert ursprung
8 »	av tveksamt ursprung; möjl. varianter av tyska mel.
2 »	från Odae Sveticae (Düben, Stockholm 1674)
2 »	versus (till Laetabundus och påsksekvensen Victimae paschali laudes), förprotestantiska.

¹ Burger, A. a., s. 112 ff.

Dessa melodier äro disponerade på i huvudsak samma sätt som i 1695 års psalmbok (eller 1697 års koralpsalmbok), nämligen:

Catechesen författad i sånger:¹

Tio Gudz Bud ¹	4	melodier
Trones Artiklar ¹	4	»
Helig är Herren Gud		
Mariae Loffsång		
Zachariae Loffsång		
Herrans Böön ¹	4	melodier
Om Döpseln.....	1	»
Om Herrans Nattward.....	4	»
Konung Dawidz Psalmer.....	59	»
Någre Ewangeliske Parabler.....	16	»
Högtjiders Psalmer:		
Om Christi Födelse.....	15	»
Nyårs-Sånger.....	9	»
På Palmsöndag.....	2	»
Om Christi Pijna och Dödh.....	6	»
Om Christi Lekamens ährefulla Begrafning.....	1	»
Om Christi Upståndelse.....	11	»
Om Christi Himmelsfärdh.....	9	»
Om then H. Anda.....	6	»
Om then H. Treefaldigheet.....	5	»
Om Fredh och roligheet.....	3	»
Om Menniskiones fall och uprättelse.....	9	»
Om Gudz Ord och thess tröst.....	18	»
Om Dryckenskap.....	2	»
Böne-Psalmer.....	2	»
Måltjdz-Psalmer.....	11	»
Om Echtenskapet.....	4	»
Morgon-Psalmer.....	16	»
Affton-Psalmer.....	11	»
Om Dödzens Betrachtande.....	9	»
Begravnings-Psalmer.....	7	»
Om thet ewiga Lijfwet.....	4	»
Andelige Wijsor.....	28	»
Litania		
Herre nu låter tu tin tienare (Cant. Sim.)		

Som synes är det enda större undantaget från koralpsb. 1697 placeringen av »Någre Ewangeliske Parabler» (motsvarande 1697 års »Psalmer öfwer några Söndags-Ewangelier»), vilka psalmer här fått sin plats omedelbart efter »Konung Dawidz Psalmer», under det att de i 1697 års psalmbok stå efter högtjidspsalmerna.

I Roslagskullahandskriftens bevarade 269 melodier äro icke in-

¹ Rubriken rekonstruerad efter innehållsförteckningen.

räknade varianter och dubbelskrivningar av samma melodi, vilka förekomma på några ställen, men däremot äro här vissa melodiers tenor- och altstämmor räknade som självständiga melodier. Och härmed äro vi inne på ett intressant kapitel. Det förhåller sig nämligen så, att det vid några melodier står angivet att de äro tenorstämmor till andra i boken förekommande melodier. Så står t. ex. vid »Herre Gud wij tig nu prijse» antecknat »Tenor på Christus then rätta Herran». Att i en flerstämmig tonsättning av en psalmmelodi tenor- eller altstämman begagnas som självständig melodi är ju ingen oväntad företeelse. Men det finnes anledning förmoda, att åtskilliga av de 67 okända melodierna äro sådana tenor- eller altmelodier.

Herr Je-su Christ, min Frälsar tu äst, På tig iag hoppas al-le-na. Iag troor på
tig, för-låt ej mig, Så ä-len-dig, Mig tröstar titt ord thet re---nä.

Transkription av de båda stämmorna till texten »Herre Jesu Christ, min Frälsar tu äst» som förekomma å den ovan meddelade fotografiska kopian.

Detta allmänna begagnande av oretuscherade körstämmor, alltså melodier, som hämtats från då kända flerstämmiga tonsättningar, är (frånsett sin historiska betydelse) av ett visst aktuellt intresse, emedan därigenom på ett klarare sätt belyses en del rytmiska egenheter i många koralmelodier från denna tid¹. Det har funnits — och finns än i denna dag — riktningar inom de svenska kyrkomusikernas led, som i dessa rytmiska egenheter se något för den protestantiska *menighets*koralens väsen utmärkande och omistligt. Och det har slösats mycken tid och kraft på den svåra uppgiften att »återinföra» denna »rytmiska» församlingssång. Förhållandet är emellertid det, att en stor del av dessa detaljer ha sin grund i melodiernas egenskap av tenor- eller alt-, ja varför icke också cantusstämman i en flerstämmig komposition för en skolad kör. Det är givet, att en sådan körstämman av kompositören kan underkastas åtskilliga ändringar i rytmiskt avseende för uppnående av förhållningsverkningar och andra av konstnärliga hänsyn betingade effekter. Men man gör klokt i att fråga sig, huruvida en sådan rytmiskt förändrad stämman någonsin i detta skick utförts av massunisono. Svaret torde vid närmare eftertanke icke kunna bli annat än nej. Å andra sidan

¹ C. A. Moberg, Kyrkomusikens historia (Uppsala 1932), s. 109 ff.

bero icke alla sådana rytmiska egenheter på en melodis egenskap av körstämma. Vi ha bl. a. att räkna med en agogiskt antydande mensuralnotering (i stället för ritardando förlänger man notens tidsvärde o. s. v.). Denna senare företeelse går ju tillbaka på ett utpräglat solistiskt föredrag.

Roslagskullahandskriften kan lämpligen jämföras med den källa, som av allt att döma ligger närmast i fråga om ålder, nämligen Riddarholmsmanuskriptet av år 1694. En betydande olikhet med hänsyn till omfattningen kan då först konstateras. Under det att Roslagskulla har utpräglad karaktär av församlingssångbok, innehåller ju Riddarholmsboken utom kyrkovisorna en samling rena mässånger — de vanliga Kyrie-, Gloria-, Sanctus och Agnus Dei-melodierna fördelade på de brukliga temporala serierna —, den fullständiga Laetabundus samt påsk- och helgeandssekvenserna, av vilka Roslagskulla endast meddelar »versus» av de båda förstnämnda, alltså just de delar, som utfördes av församlingen. Detta understryker ytterligare Roslagskullaskriftens karaktär av uteslutande för församlingssången avsedd sångbok. Vad däremot angår de för båda skrifterna gemensamma melodierna så är överensstämmelsen mellan dem så påtaglig, att det icke råder något som helst tvivel om deras intima stilistiska sammanhang. De tillhöra alltså båda den period som domineras av de nordtyska organisternas verksamhet i Stockholm. Dessa eftersträvade en mera utjämnad rytmik, en strävan som till stor del hade sin grund i orgelns ökade utbredning och användning som ackompanjemangsinstrument till församlingens sång,¹ men också till en god del i den dansmusikaliska stilens dominerande inflytande.²

Av denna överensstämmelse med Riddarholmshandskriftens melodiska material följer bl. a. att Roslagskullahandskriften icke i samma utsträckning som 1697 års koralpsalmbok givit vika för trippeltakten. Icke heller tycks den vara påverkad av den dragning åt ariamässig melodik och rytmik, som kan spåras i melodiernas behandling på flera håll i 1697 års koralpsalmbok. Mensuralnoteringen är givetvis helt genomförd utom i de tre cantica, litanian och några hymner, som alla upptecknats i samma övergångsnotation som är använd i Riddarholmshandskriften, där den svarta koralnoten är utbytt mot den öppna semibrevisnoten (= vår helnot), och alla på samma stavelse sjungna noter förenats till ligaturer av brevisnoter.

¹ Moberg, A. a., s. 127.

² Moberg, Musikkommentar till Runius' saml. skrifter, Sv. Vitt. samf. XVII, s. 133 ff.

Vad deklamationen beträffar vidlåder den samma svagheter som återfinnas i de flesta sångböcker från denna brytningstid mellan kvantiterad och accentuerad vers, 1697 års koralpsalmbok inbegripen. Men medan det i fråga om denna — och även Riddarholmsboken — kan vara ytterst svårt, för att inte säga omöjligt, att exakt avgöra hur textens stavelser fördelades på melodians toner, så är förhållandet annat i Roslagskullaboken. Här är nämligen tecknet $\cdot\cdot$ eller endast $\cdot\cdot$ konsekvent utsatt över de noter, på vilka två stavelser skola sjungas. Samma tecken förekommer visserligen även i t. ex. Riddarholmsboken men är där ofta utsatt så godtyckligt, att man på många ställen icke har någon möjlighet att göra helt klart för sig, vilken textuppdelning som i varje fall åsyftas. Den stora klarheten och tydligheten hos Roslagskullaboken i detta hänseende gör den till en viktig källa även för avgörandet av frågan om deklamationen i 1600-talets svenska kyrkovisa.

Av ovanstående framställning torde framgå, att vi i Roslagskullahandskriften fått ett synnerligen betydelsefullt tillskott till 1600-talets svenska kyrkomusikaliska handskriftslitteratur. Mera återstår att avhandla om den, och detta gäller väl i första hand beträffande dess relationer till den samtida källlitteraturen, icke minst den utländska och då närmast den tyska.